

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Т.В.ЧУХЛІБ*

КОЗАЦТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПІД ЧАС ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр.

У статті розкривається міжнародно-політичний статус Правобережної України у зв'язку з дипломатією та бойовими діями Московського царства, Шведського королівства, Речі Посполитої та Османської імперії на початку XVIII ст. В обмін на невтручання Польщі та її впливових європейських союзників у протистоянні між Росією й Туреччиною за Молдавію, Причорномор'я та Приазов'я цар Петро I і султан Агмед III віддали більшу частину України під владу польського короля Августа II Сильного. Козацтво Правобережжя чинило збройний спротив планам міжнародної дипломатії та намагалося возз'єднатися з Лівобережною Україною. Особлива увага звертається на політику щодо Правобережжя гетьманського уряду П.Орлика.

Нова «загальноєвропейська» Північна війна, яку в серпні 1700 р., відразу ж після підписання мирного договору з Османською імперією, розв'язало Московське царство, викликала великі зміни в міжнародному становищі багатьох країн Північної, Східної та Південно-Східної Європи¹. За допомогою Данії, Польщі й Саксонії, об'єднаних у т.зв. Північний союз, залучаючи військові та матеріальні ресурси козацької України, Москва відновила довголітню боротьбу зі Шведським королівством за вихід до Балтійського моря та Прибалтику. Однак молодий, амбітний шведський король Карл XII не лише відбив агресію Північного союзу на чолі з не менш честолюбним російським царем Петром I, але й перейшов у потужний наступ на Півночі та Сході Європи.

I

Вступ армії Карла XII до литовських земель Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком козацького повстання на Правобережжі України. Наявні джерела дозволяють говорити про певний зв'язок між цими двома подіями, а, отже, існування політичних домовленостей поміж

* Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.
E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

¹ Чубарьян А. Российский европеизм. – Москва, 2006. – С.75.

представниками короля Швеції й правобережними козацькими старшинами. На основі вивчення архівних матеріалів російський історик В.Возгрін відзначав, що шведські агенти засилювалися до України починаючи вже з першої половини 1702 р.², а польські історики Ю.Янчак та А.Камінський стверджували: повстання правобережного козацтва не давало змоги Польщі вчасно вступити у війну зі Швецією³. З огляду на плани скандинавського монарха розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави⁴, інспірація ним козацького виступу 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Ба більше, події в Правобережній Україні відтягували й укладення двостороннього польсько-російського союзу антишведського спрямування⁵.

15 липня 1704 р., на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави, що відбулася поблизу Нарви, представник польського короля – хелмський воевода Т.Дзялинський – заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції з огляду на необхідність утримування значних військових сил на своїх південно-східних, тобто українських, землях. Окрім того, вона укладе союз із Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх погодитися на повернення в зайняті ними міста урядників Речі Посполитої. Т.Дзялинський також засвідчив очільникові російських дипломатів В.Головіну, що він не провадитиме подальших переговорів, якщо Москва не виконає висунутих від імені короля Августа II Сильного умов миру⁶. У відповідь росіяни заявили, що польський король має надати цареві право самому вибирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня В.Головін оголосив полякам власний проект, згідно з яким було напрацьовано текст мирного договору: Річ Посполита оголосить повстанцям на чолі з С.Палієм амністію, а Росія змусить їх визнати свою владу. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне впокорення повстанського руху може викликати небажані заворушення в Лівобережній Україні, а

² Российский государственный архив древних актов (Москва) (далі – РГАДА). – Ф.50. – Оп.1702. – Д.2. – Л.461 об.; *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. – Ленинград, 1986. – С.204.

³ *Janczak J.* Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczpospolita zum Nordischen Krieg um die Polnische Krone // Sachen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721. – Berlin, 1962. – S.81; *Каминський А.* Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (в связи с работами В.Конопчинского и Ю.Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. – Москва, 1966. – С.214.

⁴ Хоча організаційно Сандомирська конфедерація польської шляхти виникла у 1702–1704 рр., а прошведський Варшавський шляхетський союз – уже після підписання між Августом II та Карлом XII т.зв. Варшавського договору 1705 р., однак фактично прихильники політики шведського короля почали з'являтися в Речі Посполитій набагато раніше від початку Північної війни (*Королюк В.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Учёные записки Института славяноведения АН СССР. – Т.IV. – Москва, 1951. – С.190–201; *Геровский Ю.* Польша и победа под Полтавой // Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы: Сб. ст. – Москва, 1959. – С.16–17).

⁵ Див.: *Королюк В.* Свидание в Биржах и первые переговоры о польско-русском союзе // Вопросы истории. – 1948. – №4. – С.43–67.

⁶ *Королюк В.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // Учёные записки Института славяноведения. – 1954. – Т.X. – С.332.

також відтягнути значні сили росіян із театру бойових дій Північної війни⁷. Але річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися застосувати проти українців військову силу, але лише в тому випадку, якщо вони добровільно не складуть зброю. Однак поляки продовжували наполягати на своєму. Відтак тільки наприкінці серпня 1704 р. В.Головіну вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант та укласти довгоочікуваний мир.

Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Московською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, складався з 8 пунктів⁸. Перший із них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій – узгодження планів бойових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів із супротивником; у четвертому відзначалося, «що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони королеві й[ого] м[ило]сті і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці, свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»⁹; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті лівонські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти говорили про надання Росією 12-тисячного корпусу та 200 тис. руб. субсидії для допомоги Польщі; останній, восьмий, пункт передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Московського царства четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І.Мазепі, який ще у травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана С.Самуся козацькі клейноди, що мало символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя¹⁰.

Після Андрусівського перемир'я 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір 1704 р. («Вічний оборонний союз»), узаконюючи поділ України на ліво- та правобережню частини, уже вкотре засвідчував нехтування з боку російського царя й польського короля українськими інтересами, що полягали у прагненні до об'єднання. Лише поточна міжнародно-правова та воєнна ситуація змусила Петра I й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережню Україну під управління гетьманові І.Мазепі. З огляду на такий сприятливий момент, він спробував використати домовленості між царем та королем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою. У відповідь на московсько-польський Нарвський мир Швеція підписала т.зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм

⁷ Королюк В. Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение). – С.332–334; Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. – Seria A, №23. – Wrocław, 1960. – S.148.

⁸ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów. – T.VI. – Petersburg, 1860. – P.82–84.

⁹ Ibid. – T.VI. – P.85.

¹⁰ Biblioteka Książąt Czartoryskich (Kraków) (далі – BKCz). – Dział Rękopisów. – Rkps.529. – S.188.

ставлеником Ст.Лещинським¹¹ та його прихильниками в Речі Посполитій¹². Документ мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського, що ставали васальними державами¹³.

На міжнародній арені результати довгоочікуваного польсько-російського миру були мінімальними, хоча його значення зросло відтоді, як протягом 1704–1706 рр. шведський король здобув ряд важливих перемог на всіх театрах бойових дій – у Прибалтиці, Білорусії, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. в Білорусії були розгромлені українські підрозділи полковників М.Миклашевського (під Несвіжем), І.Мировича (у Ляховичах), Д.Апостола (поблизу Клецька)¹⁴. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії – він здолав армію Августа II Сильного та змусив його підписати у 1706 р. Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції¹⁵. Окрім того, польський монарх був змушений зректися корони на користь шведського ставленика Ст.Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію.

Новий польський король Ст.Лещинський, що спирався на військову силу Карла XII та якого підтримувала Варшавська конфедерація (т.зв. «Великопольська шляхетська конфедерація»), будував далекосяжні плани: за допомогою повернення України під владу Речі Посполитої об'єднати шляхетський загал та остаточно усунути з політичної арени свого суперника – Августа II Сильного¹⁶. Задля втілення своєї мети Ст.Лещинський почав налагоджувати контакти з гетьманським урядом І.Мазепи. Завдяки цьому Карл XII добився ще одного важливого зовнішньополітичного успіху, адже під його протекцію¹⁷ перейшов український правитель.

¹¹ Станіслав Лещинський (1677–1766 рр.) – король Речі Посполитої у 1704–1711 та 1733–1734 рр., герцог Лотарингії у 1737–1766 рр., воевода познанський у 1699 р. Народився у Львові. У 1704 р. при підтримці шведського монарха Карла XII був обраний польським королем. У 1705–1708 рр. вів таємні переговори з гетьманом І.Мазепою та уклав із ним угоду. Після поразки шведсько-українських військ у Полтавській битві 1709 р. виїхав до Франції. Весною 1711 р. вислав підрозділ київського воеводи Ю.Потоцького на допомогу гетьманові П.Орлику під час його походу на Правобережну Україну. Підтримував П.Орлика протягом 1720–1730-х рр. У 1733 р. за сприяння Франції вдруге став польським королем. Під час війни за польську спадщину 1733–1735 рр. війська Ст.Лещинського зазнали поразки. За умовами Віденського миру 1735 р. остаточно зрікся претензій на польський престол на користь Августа III Фридерика. Донька Ст.Лещинського – Марія – у 1725 р. стала дружиною французького короля Людовика XV (див.: *Feldman F. Stanisław Leszczyński. – Kraków, 1948; Rostworowski E. O Polska Koronę. Polityka Francji w latach 1725–1733. – Wrocław; Kraków, 1958*).

¹² ВКСз. – Rkps.603. – S.471–473.

¹³ *Каминський А.* Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. – С.218.

¹⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Острого, 2001. – С.242–243.

¹⁵ *Томашівський С.* Листи Петра Великого до А.М.Сенявського // Записки НТШ. – Т.92. – Л., 1909. – С.198–199; *Геровский Ю.* Польша и победа под Полтавой // Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы: Сб. ст. – Москва, 1959. – С.18; *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. – С.157–169.

¹⁶ *Koporszyński W.* Polska a Szwecja. – Warszawa, 1926. – S.59.

¹⁷ Про те, що гетьман І.Мазепа, а потім і П.Орлик, визнав саме протекцію Карла XII зазначалося у «Пактах і конституціях законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 р.: «[...] і полагаючи сталую певність в допоміж Божій, в протекції найяснішого короля, його милості, шведського», «[...] за соизволенієм найяснішого королівської величності шведського, протектора нашого» (див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.2 1710 г. – Д.12. – Л.2–12 об. (оригінал); копія: Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф.2236. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.4–15; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. – 2010. – №3/4. – С.145–166).

Однією з головних причин, що спонукала гетьмана вийти з-під сюзеренітету Москви, стало небажання Петра I вирішити проблему об'єднання України, тобто залишити під владою І.Мазепи не тільки правобережне козацтво, але й усю територію Правобережжя¹⁸. Проблема роз'єднання/об'єднання козацької України дісталася І.Мазепі у спадок від його попередника І.Самойловича. Ідея з'єднання «двох берегів» Дніпра, незважаючи на розподільчий російсько-польський «Вічний мир» 1686 р., існувала у мазепинському уряді вже від початку його функціонування й чи не вперше проявилася на практиці зі спробою І.Мазепи та правобережного полковника С.Палія схилити Москву до відкритого протистояння з Річчю Посполитою у другій половині 1692 р.¹⁹ Одним з аргументів щодо прагнення бачити Правобережну та Лівобережну Україну об'єднаними була присилка з Батурина до Фастова від імені І.Мазепи полкового прапора й трьох сотенних значків. Цікаво, що на цих клейнодах не було жодних написів, а найголовніше – герба московських царів, аби не спричинити міжнародного конфлікту. Однак польська сторона все ж означувала прапор та значки як «московські», закидаючи С.Палієві службу на користь російського царя²⁰.

Після початку Північної війни, у 1700 р., гетьман І.Мазепа вважав за можливе вирішення питання поширення своєї влади на Правобережну Україну за допомогою військової сили й дипломатично підштовхував до цього московське керівництво²¹. Це не виключало і спільного обговорення між І.Мазепою та С.Палієм проблеми об'єднання країни. Незважаючи на це, до тексту Нарвського миру 1704 р. внесли пункт, в якому відзначалося, щоби С.Палій «повернув добрим або злим способом» Польщі всі зайняті козацьким військом правобережні фортеці²². З огляду на розвиток воєнних подій лише 7 жовтня 1707 р. гетьман отримав листа від царя Петра I з пропозицією «о возвращении будто Белой Церкви и Украины сегобочной в посессию Речи Посполитой Польской», на що І.Мазепа відповідав: Правобережну Україну «неможливо їм у посесію віддати», хіба що цар видасть спеціальний указ із цього приводу²³. Одночасно до гетьманського уряду зверталися польські урядовці та священники про повернення під владу Варшави «задніпровської України»²⁴.

У листі від 10 грудня 1707 р. до керівника московської дипломатії графа І.Головкіна гетьман зазначав, що зайняття Правобережжя польськими військами «учинити неможливо», адже у Брацлавському та Київському воеводствах «мало не всюди козаки живуть»²⁵. Не чекаючи вказівок від

¹⁸ Про це докладніше див.: Чухліб Т. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції // Укр. іст. журн. – 2009. – №2. – С.16–39.

¹⁹ Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.8. – К., 2008. – С.319.

²⁰ Там само. – С.320.

²¹ Там само. – С.333–334.

²² Volumina legum. – Т.VI. – Р.166.

²³ Лист І.Мазепи до І.Головкіна від 7 жовтня 1707 р., писаний з обозу під Києвом, див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1912. – С.465.

²⁴ Лист архієпископа гнезненського Ст.Шембека до І.Мазепи від 17 серпня 1707 р. див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.4. – Д.106. – Л.14–16.

²⁵ Лист І.Мазепи до І.Головкіна від 10 грудня 1707 р. з Батурина див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VI. – С.445–446.

Петра I, І.Мазепа віддав правобережним полковникам наказ не допускати польських жовнірів на зимовий постій²⁶. У відповідь на такі ініціативи українського гетьмана детронізований король Август II Сильний вимагав для Правобережжя статусу нейтральної території²⁷. У 1708 р. І.Головкін писав цареві Петру I, що якщо погодитися на вимоги очільників Сандомирської конфедерації та віддати їм хоча б головну фортецю Правобережної України – Білу Церкву, на повстання піднімуться всі місцеві козацькі полки²⁸.

Таким чином, однією з важливих причин відмови від «високої руки» Петра I стало розуміння того, що на випадок перемоги царя та його союзника польського короля Августа II Сильного у Північній війні український гетьманат знову буде розділений між ними. У разі ж перемоги шведів козацька Україна, уже як московський союзник, була б віддана королеві Ст.Лещинському²⁹. В.Возгрін відзначав, що саме російсько-польські переговори на початку XVIII ст. щодо «повернення» Речі Посполитій (Сандомирській конфедерації) частини українських земель підштовхнули гетьмана І.Мазепу та кошового отамана К.Гордієнка до переходу на бік шведів³⁰. Сучасні шведські вчені К.Гернер та К.-Є.Карлсон стверджують, що, на думку І.Мазепи, цілком покладатися на царя Петра I було нерозумно, адже той ще у 1704–1705 рр. хотів віддати Польщі велику частину України, щоби спонукати прибічників польського короля Августа й далі боротися проти Швеції³¹.

Однак військова перемога Московського царства поблизу Полтави наприкінці червня 1709 р.³² стала переломною в ході Північної війни, пере-

²⁶ Там же.

²⁷ *Feldman J.* Polska w dobie wielkiej wojny 1704–1709. – Kraków, 1925. – S.302.

²⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VIII. – Вып.2. – С.710; *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. – С.222.

²⁹ *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору 1649 року та інші вибрані статті. – Нью-Йорк; Л., К., 1993. – С.75.

³⁰ *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. – С.222.

³¹ *Гернер К., Карлсон К.-Є.* Україна і Швеція в історичній перспективі. – Стокгольм, 1996. – С.4.

³² Бібліографія історичної літератури з історії Полтавської битви нараховує не одну сотню наукових праць учених різних країн, відтак назвемо лише основні: *Феофан [Прокопович]*. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. 2-е изд. – Москва, 1788; Победы Петра Великого над шведами 200 лет назад: Лесная – Полтава. – Санкт-Петербург, 1908; *Павловский И.* Битва под Полтавой 27-го июня 1709 г. – Полтава, 1908; К 200-летию Полтавской победы, 1709–1900. – Санкт-Петербург, 1909; *Борисов В., Безбах С.* Полтавское сражение (27 июня 1709 г.). – Москва, 1939; *Козаченко А.* Битва под Полтавой. – Москва, 1945; *Тельпуховский Б.* Полтавская битва. – Москва, 1947; Полтавская победа: из истории международных отношений накануне и после Полтавы: Сб. ст. – Москва, 1959; *Порфирьев Е.* Полтавское сражение 27 июня 1709 года. – Москва, 1959; Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. – Москва, 1959; *Кан А.* Шведские историки о Полтавской битве: (Обзор источников и литературы за последние полвека) // История СССР. – 1959. – №4; *Марлинский С.* Юбилейные сборники к 250-летию Полтавского сражения: (Обзор) // Военно-исторический журнал. – 1960. – №11; 250 років перемоги під Полтавою: Нариси. – Х., 1960; *Дядиченко В.* Полтавська битва: науково-популярний нарис. – К., 1962; Научная конференция, посвященная 275-летию Полтавской битвы. – Полтава, 1984; *Энглунд П.* Полтава. Рассказ о гибели одной армии. – Москва, 1995; *Сандстенд Б.* Деякі міркування про шведську історіографію Полтавської битви // Історична пам'ять (Полтава). – 1999. – №1/2; Полтавская битва и её международное значение. – Москва, 2009; *Кротов П.* Битва при Полтаве. – Санкт-Петербург, 2009; Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. – Полтава, 2009; *Adlerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede. – T.I–IV. – Amsterdam, 1740; *Stille A.* Carl XII's fälttågsplaner 1707–1709. – Lund, 1908; *Kentrschynskyy B.* La propaganda politica en Ucraina en vespas de la batalla de Poltava. – Buenos Aires, 1954 та ін.

кресливши не лише протекторат Швеції над Україною, але й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права союзника Петра I – короля Авґуста II Сильного – на польський трон³³. Тоді ж польська сторона ратифікувала «Вічний мир» 1686 р. і Нарвський договір 1704 р., таким чином остаточно визнавши східні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на згоду Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків із Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладене на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч наполегливим проханням Швеції та гетьманського уряду П.Орлика) війни Росії.

У лютому 1711 р. у зв'язку з турецькою загрозою у Москві розпочалися чергові переговори між Росією та Польщею. Керівник польської делегації К.Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. було ратифіковано лише за умови виведення російських військ та козацтва зі східних воеводств Речі Посполитої. Проте, цього не відбулося, а відтак поляки збільшили претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали виведення російських залог із Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільноса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук³⁴. Лише у цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на повернення прибалтійських і білоруських міст, російський канцлер І.Головкін і віце-канцлер П.Шафіров обіцяли негайно віддати Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до воєнних дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна царська армія на чолі з Петром I була оточена об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу молдавського містечка Станілешти на р.Прут. Російський правитель був змушений підписати не вигідний Прутський мирний договір 1711 р., в якому, зокрема, вирішувалася й доля правобережної частини України. Так, у другому пункті російського варіанту документа від 12 липня говорилося: «В польские дела его царское величество мешаются, також и их казаков, и запорожцев, под их область принадлежащих, и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволят, и от стороны их руку отымают»³⁵. Турецький текст цієї статті трохи відрізнявся й у латиномовному перекладі звучав так: «Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese

³³ Historia dyplomacji Polskiej. – Т.ІІ:1572–1795. – Warszawa, 1982. – С.364.

³⁴ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – Москва, 1990. – С.56.

³⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.ХІ. – Вып.І. – Москва, 1964. – С.216.

subtrahere debeat»³⁶. Обидва варіанти означали: Росія повинна відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козацтвом Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика³⁷. Через деякий час, очевидно, не без впливу П. Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, цей пункт Прутського договору з османського боку почав трактуватися у напрямі позбавлення Росії впливу не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну³⁸.

Поразка Москви у Прутській кампанії не тільки зменшила її триумф від полтавської перемоги, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново вивести свої військові підрозділи з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, у результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, правителі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати ці землі під руку гетьмана П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цього мала Річ Посполита Августа II Сильного, яка поступово потрапляла під російський вплив. 20 жовтня 1709 р. у Торуні було укладено черговий польсько-російський договір, згідно з яким Москва зобов'язувалася надавати Варшаві військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. ратифікував «Вічний мир» 1686 р. і визнав встановлений ним польсько-російський кордон. Протягом 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і згідно з домовленостями з Москвою відбулося виселення жителів козацьких полків із Правобережжя в Лівобережну Україну³⁹.

На початку 1712 р. московського царя дуже непокоїла ситуація навколо турецько-українських переговорів, котрі відбувалися у Стамбулі⁴⁰ – він побоювався, щоби султан не віддав гетьманові П. Орлику право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня 1712 р. між Османською імперією та Московським царством було підписано мирний договір⁴¹, який укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з документом, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по річках Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління гетьманові П. Орлику⁴². Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII з Туреччини до Швеції. Російська сторона виплачувала

³⁶ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках. – Москва, 1847. – С.50.

³⁷ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Україна модерна. – 1996. – №1. – С.52–53.

³⁸ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... див.34. – С.90.

³⁹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну... – С.40–62.

⁴⁰ Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971. – С.152–158.

⁴¹ РГАДА. – Ф.89. – Оп.3. – Д.24; Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648. – Т.1. – Warszawa, 1773. – S.109.

⁴² В одному з пунктів російськомовного варіанту цього договору відзначалося: «А окреме Києва и к нему принадлежащих земель и местечек его царское величество весьма руку отнимает от казаков с древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону (правобережну – Т.Ч.) Дняпра» (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.1. – Т.4. – С.826; Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну... – С.77).

султанові 297 тис. 470 руб., а турки зобов'язувалися відпустити з полону близько 60 росіян на чолі з П.Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Агмед III надав наступникові І.Мазепи – П.Орлику – право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713 р., у турецькому місті Адріанополі статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. було підтверджено⁴³. Однак ті, що стосувалися «українського питання», зазнали змін. За Адріанопольським миром, Москва мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а цареві Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи цієї держави. Кордон між Османською імперією та Росією пересувався від Дніпра й приазовських степів у межиріччя Самари та Орелі. Від їх верхів'їв і до Азова він мав пролягати по річці Сіверський Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних українських землях, починаючи від Києва. Остаточно міжнародно-правовий статус більшої частини України було вирішено 22 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору додали дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже на Лівобережжя було виведене майже все населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра»⁴⁴. Останнім міжнародним документом, в якому йшлося про політичний статус українських земель, була угода між Кримським ханством та Річчю Посполитою від 11 серпня 1714 р., у четвертому пункті якої відзначалося: «Визнає король, й[ого] м[илість], велику вдячність і бере за причину правдивої приязні, що Світліша Порта землі, за козаками закріплені, відступає [...] до України Польської (Правобережна Україна – Т.Ч.)»⁴⁵.

II

Із початком Північної війни, у вересні 1700 р., полковник правобережного Війська Запорозького Семен Палій надіслав на допомогу польському королеві Августу II Сильному під Ригу спочатку 200 кіннотників і стільки ж піхотинців, а потім ще певну кількість (300–500 чол.) козаків⁴⁶. Однак, незважаючи на цю допомогу, великий коронний гетьман Ст.Яблоновський, виконуючи постанови сеймів Речі Посполитої, у 1701 р. почав витісняти

⁴³ РГАДА. – Ф.89. – Оп.3. – Д.29. У грамоту Петра I на ім'я султана Агмеда III щодо підтвердження умов миру було внесено запис: «И от казаков по сей стороне Днепра, Польше принадлежащих и под протекцию Блистательной Порты пришедших, рука обнята и Пошла от войск наших давно испражнена» (див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.13. – Вып.2. – Москва, 2003. – С.27).

⁴⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa) (далі – AGAD). – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział turecki. – Kart.79. – Т.636. – №1202; Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648. – Т.1. – Warszawa, 1773. – S.177.

⁴⁵ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział turecki. – Kart.64. – Т.18. – №145.

⁴⁶ Див.: Чухліб Т. Семен Палій // Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С.183–192.

козацтво з Правобережної України, а С.Палій припинив усілякі політичні відносини з королівським двором, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю»⁴⁷.

Улітку 1702 р. на землях Київщини, східної частини Поділля та Волині вибухнуло повстання проти влади Речі Посполитої, яке сучасники назвали «другою Хмельниччиною». Його очолив Самійло Іванович (Самусь), який, відмовившись від титулування «гетьманом Війська Запорозького його королівської милості», називав себе «гетьманом Українським». Він разом із С.Палієм та іншими правобережними полковниками публічно зрікся протекції польського монарха, заявивши про присягу «наймогутнішому пану царю московському і вельможному й[ого] м[илості] пану гетьманові Мазепі»⁴⁸.

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно запросили представників інших станів – православної шляхти (зокрема, одну з головних ролей відігравав волинянин Д.Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський вїт Ю.Косовський), нижчого духовництва (у т.ч. клеванського священника Івана)⁴⁹. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман С.Самусь, полковники С.Палій, З.Іскра та А.Абазин. Вирішувалися такі питання: 1) не відступати з Правобережжя без боротьби, проводячи агітацію серед місцевого населення та збираючи сили для антипольського повстання; 2) захопити головну урядову фортецю – Білу Церкву; 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною, провівши спільну Генеральну раду⁵⁰.

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний Речі Посполитої (очевидно, не без дозволу короля) надіслав до Богуслава свого представника, наказавши «відібрати у нього, С.Самуся, військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як-от булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат»⁵¹. Не стерпівши образи, С.Самусь, як свідчить джерело, «тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгунію, скільки було, і жидів усіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив»⁵². Такі свої дії щодо польської шляхти й верхівки єврейського населення С.Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а відтак мусив боротися за його права, котрі протягом багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воеводств Речі Посполитої.

⁴⁷ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – Т.4. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1863. – С.148; Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центральньо-Східній Європі. – Вип.8. – К., 2008. – С.331–332.

⁴⁸ Цит. за: Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні наприкінці XVII ст. і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С.119.

⁴⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.3. – Т.П. – К., 1868. – С.484, 502, 518–519.

⁵⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Wrocław) (далі – BZNO). – Rkps.271. – S.126; Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. – Seria A, №23. – S.107–108.

⁵¹ РГАДА. – Ф.229. – Кн.86. – Л.424–425; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.132.

⁵² Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.132.

Прагнення повсталого козацтва (до якого долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовництва) були викладені С.Самусем у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади»⁵³ та ряді листів – до лівобережного гетьмана І.Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Так, у листі гетьмана Самуся Івановича до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р.⁵⁴ прозвучала заява про підданство Петру I й І.Мазепі, яка свідчила про бажання сполучити право- та лівобережну частини України, визволившись з-під влади Корони Польської: «Цареві московському і пану гетьману Мазепі цілою душою присягнув [...] служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджались»⁵⁵.

Однак Московське царство, з огляду на укладений «Вічний мир» 1686 р., не поспішало визнавати протекторат над правобережним козацтвом. Протягом серпня – вересня 1702 р. С.Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. У той час І.Мазепа хоча й прагнув об'єднати Україну, але сподівався це зробити іншим шляхом – за допомогою міжнародних домовленостей Петра I й Августа II Сильного.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман С.Самусь зібрав 5-тисячне військо й вирішив самостійно атакувати Білу Церкву – 4 вересня він уже був під мурами цієї фортеці. 12 вересня відбувся перший штурм, який, зважаючи на нестачу в козаків боеприпасів, озброєння та спеціального спорядження, завершився невдало. Тоді С.Самусь звернувся до білоцерківських міщан, указавши на причини свого виступу: «Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Уже й козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шиї козацькій мали тією осінню остаточно бути»⁵⁶. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по річці Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі», – агітував білоцерківців повстанський ватажок. Він вирішив більше не штурмувати місто, тим самим даючи його мешканцям і гарнізону час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, С.Самусь разом з основними силами вирушив на Вінниччину для з'єднання з брацлавським полковником А.Абазином (який перед тим відвоював Брацлав).

14 жовтня 1702 р. С.Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Є.Любомирського з листом, в якому говорив, що

⁵³ BZNO. – Rkps.271. – S.126.

⁵⁴ ВКСз. – Rkps.1676. – S.119–120; Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.II. – С.449–450.

⁵⁵ Ibid; Там же.

⁵⁶ BZNO. – Rkps.271. – S.126; *Janczak J. Powstanie Paleja.* – S.115.

«вольностей, згідно права нашого, не маємо в Україні»⁵⁷, а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я.Потоцького й Д.Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня – листопада козацькі підрозділи С.Самуся, А.Абазина, С.Палія, М.Омельченка, З.Іскри оволоділи містами Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаївці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та ін. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю.Хмельницького, С.Куницького, А.Могили та Гришка – містечко Немирів – була атакована з двох боків: самусеві козаки штурмували з півночі, абазинські – з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани й Немирів був узятий – тут С.Самусь захопив 12 гармат⁵⁸. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада протягом невеликого проміжку часу охопила більшу частину Правобережжя – Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Східної Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв короля Речі Посполитої, війська якого невдало протистояли шведам на полях Саксонії та Прибалтики. Він був змушений видати універсал до С.Самуся й «усього козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, перестати «бунтувати» й розійтися по домівках. Окрім того, Август II Сильний пропонував спрямувати українську войовничість проти спільного ворога – шведів, які на чолі з Карлом XII вдерлися до Польщі. Також король обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили завдані йому «кривди»⁵⁹. Проте наказний гетьман С.Самусь уже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

Як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх – російський цар Петро I? У грудні 1702 р. він звернувся з листом особисто до С.Самуся (якого називав «Самусь Іванов») та С.Палія й запропонував їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому ані словом не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною⁶⁰. На початку наступного року в листі до Августа II Сильного він писав: «Також що і не належало було нам, великому государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані вашої королівської величності і Речі Посполитої, про те наші, великого государя, грамоти послали, щоби вони від цього злого бажання перестали»⁶¹. Отже, сподівання С.Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви в українсько-польський конфлікт не справдилися. Хоча віра повстанців і їх ватажків у «доброто православного царя» танула на очах, вони, проте, не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня 1702 р., 10 листопада завершилася капітуляцією польської залоги перед десяти-

⁵⁷ ВКСз. – Rkps.1955. – S.120–123.

⁵⁸ Ibid. – Rkps.1676. – S.19.

⁵⁹ ВЗНО. – Rkps.3550. – S.141.

⁶⁰ РГАДА. – Ф.124. – Оп.3. – №39.

⁶¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1900. – С.468.

сячим козацьким військом. До рук гетьмана С.Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тис. великих і 10 тис. малих гарматних куль, кількасот гранат, свинець, зброя, амуніція тощо⁶². С.Самусь відіслав листа до І.Мазепи з повідомленням про взяття фортеці, запропонувавши йому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню-другу, які б перебували в місті на правах залогів»⁶³. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звернувся по дозвіл до Петра I, але натомість не отримав від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією повстання на Правобережній Україні й, з одного боку, сприяло просуванню військ Карла XII вглиб території Речі Посполитої, а, з іншого, дуже занепокоїло уряди у Варшаві та Москві. На початку 1703 р. на Київщині з'явилася 15-тисячна коронна армія великого польного гетьмана А.Сенявського, який відвоював у правобережного гетьмана та його полковників Бар, Хмільник, Немирів і розпочав підготовку до штурму Білої Церкви. З огляду на це С.Самусь знову (вже вкотре!) звернувся по військову допомогу до І.Мазепи, але лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів і грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, С.Самусь вирішив дати бій польським хоругвам під Старокостянтиновом. Проте більш чисельні сили супротивника під керівництвом Ю.Потоцького та Я.Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько 1,5 тис. чол. За свідченнями сучасників, після цієї битви С.Самусь «у силі своїй став слабший»⁶⁴. У січні – лютому 1703 р. припинив своє існування козацький устрій на подільських землях. С.Самусь разом з уцілілими підрозділами відійшов до Білої Церкви. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати»⁶⁵, – повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники зміцнювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що у цих старовинних козацьких містах повстанців здолати буде непросто, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II Сильний звернувся до царя Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги С.Самусеві (подібні випадки траплялися), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні⁶⁶. Російський цар відреагував на це звернення й 25 лютого відіслав до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: «А тобі, кінному охотницькому полковникові

⁶² Антонович В.Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.II. – С.133–134; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.147.

⁶³ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – Д.253. – Л.39.

⁶⁴ Там же. – Ф.229. – Кн.122. – Л.97–98; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.190.

⁶⁵ ВКСз. – Rkps.1676. – S.357.

⁶⁶ Ibid. – Rkps.525. – S.236–237.

(Палію – Т.Ч.) і кінному охотницькому полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку його королівської величності від кого була, і про те довелося бити чолом його королівській величності, і ті б усі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним [...], а від початого свого противного на сторону королівської величності наміри перестали»⁶⁷. Крім того, між Річчю Посполитою та Росією розпочався переговорний процес, метою якого було укладання військово-політичного союзу. Поряд із повстанням на Правобережжі України, причиною початку цих переговорів стало вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи.

Перед тим, 1 січня 1704 р., С.Самусь спільно з півтора десятком правобережних козацьких старшин вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І.Мазепою. Метою цього «посольства» була передача С.Самусем лівобережному регіментареві своїх клейнодів, а, отже, визнання єдиного гетьмана з «обох боків Дніпра». Також «тогочасні» полковники хотіли просити І.Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі⁶⁸. Спочатку С.Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч із місцевим полковником І.Мировичем. Потому він рушив у напрямку Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий І.Мазепою осавул із наказом гетьмана залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний правитель відмовився їх прийняти з огляду на те, що вони були надані польським королем і це означало б порушення умов російсько-польського «Вічного миру» 1686 р. Таким чином, С.Самусю нічого не залишалось, як повернутися на Правобережжя.

На виконання умов Нарвського миру в лютому 1704 р. цар Петро I надіслав до С.Палія грамоту, в якій просив полковника «виконувати послух» польському королеві Августові II Сильному та повернути йому захоплену Білу Церкву для того, «щоби не чинити між нами, великими государями, бездільні сварки»⁶⁹. Окрім того, цар звертався до С.Палія з пропозицією допомагати Августу II у війні зі шведами та погрожував козацькому полковнику, що якщо той не віддасть Білоцерківську фортецю, то він накаже своїм військам захопити її, а потім віддати «в державу королівської величності»⁷⁰.

Але невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку зі шведською загрозою Август II Сильний звернувся до Петра I по військову допомогу. Відтак, російський монарх наказав правителю Лівобережжя вирушити у Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. Таким чином, з огляду на зміну міжнародної ситуації у ході Північної війни, у травні 1704 р. здійснилася давня мрія І.Мазепи та С.Самуся про «злучення обох

⁶⁷ Ibid. – Rkps.197. – S.131–134; *Janczak J.* Powstanie Paleja. – S.143.

⁶⁸ *Сергієнко Г.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С.174.

⁶⁹ Грамоту Петра I до полковника С.Палія від 20 лютого 1704 р. з Москви див.: *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.41–42.

⁷⁰ Там же.

боків Дніпра», адже лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Уже у 20-х числах травня С.Самусь разом із С.Палієм та З.Іскрою приєднався до підрозділів І.Мазепи. 15 червня 1704 р. в таборі поблизу Паволочі С.Самусь передав тепер уже «обобічному» гетьману свої клейноди – булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство⁷¹.

Відтепер уже повноцінний гетьман «обох сторін» Дніпра І.Мазепа залишив С.Самуса на уряді богуславського полковника, а також наказав йому виділити дві сотні досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці. А 1 серпня 1704 р., перебуваючи в обозі під Бердичевом, І.Мазепа видав універсал про позбавлення «для певних причин» С.Палія полковницького уряду й призначення білоцерківським полковником Михайла Омельченка⁷².

Про те, що Правобережна Україна, починаючи з травня 1704 р., перебувала під владою гетьмана І.Мазепи свідчили, зокрема, його слова у листі до белзького воеводи та великого коронного гетьмана А.Сенявського: «Коли ж у воеводстві Брацлавському і Київському, а також у Подільському, особливо в тих місцях, котрі ще до волі царя й[ого] м[илості] знаходяться під владою моєї гетьманської булави [...] Лист найяснішого царя й[ого] м[илості] писаний [...] має у собі виразну волю його царської величності, до повернення свого монаршого, він утримує Україну під моїм управлінням [...] А до того ж там мало не скрізь у Брацлавському, Київському і Подільському воеводствах у пониззі рік Дніпра й Бугу козаки живуть, мають своїх полковників і сотників»⁷³.

У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра I, майже 40-тисячна армія під керівництвом І.Мазепи рушила в напрямку Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з С.Самусем. Досягнувши меж Белзького воеводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою військову владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом із військом покинув терени Правобережжя) тут протягом чотирьох років під захистом І.Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського й Брацлавського полків приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський.

У Білій Церкві перебував залишений І.Мазепою гарнізон, що складався з 800 вояків на чолі з полковником К.Бурляем. У середині листопада 1708 р. російські війська під командуванням київського воеводи Д.Голіцина

⁷¹ *Грабянка Г.* Действия презельной от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского. – К., 1854. – С.166.

⁷² Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.2. – С.639–640; Русская старина. – 1876. – Т.XVII. – С.623; Універсали Івана Мазепи. – Ч.II. – С.335.

⁷³ Лист І.Мазепи до белзького воеводи А.Сенявського (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – 1998. – №1. – С.100–101.

оточили місто, і К.Бурляй змушений був здати фортецю на користь Петра I⁷⁴. Натомість І.Мазепа відправив на Правобережжя К.Мокієвського, якого призначив чигиринським полковником, і наказав разом із генеральним осавулом М.Гамалією зібрати всіх «тогочасних» козаків і йти з ними на Лівобережжя для допомоги шведському королю. Певна кількість правобережців відгукнулася на заклики гетьмана.

Полковник С.Самусь продовжував боротьбу з коронною владою, а тому поляки неодноразово вимагали реальної передачі їм тієї частини України, яка, згідно з договором 1686 р., відійшла до Речі Посполитої. У лютому та липні 1707 р. польські магнати пропонували Петру I заарештувати С.Самуся, як це було зроблено раніше з С.Палієм⁷⁵. І хоча тоді московський уряд не прислухався до порад своїх союзників, він усе-таки трохи згодом піде на цей крок, але вже за зовсім інших політичних обставин. Натомість С.Самусь залишався на чолі свого полку і протягом 1708 – першої половини 1711 рр. захищав «права і вольності» українського населення південно-східної частини Київщини. На жаль, з огляду на відсутність повноцінних джерел, не маємо більш повної інформації про цей період його життя та діяльності. Знаємо лише, що він підтримував прихід на Правобережжя наступника І.Мазепи – гетьмана П.Орлика, та розповсюджував серед українського населення його «закличні» універсали⁷⁶.

У березні 1711 р., відразу ж після переправи козацьких військ гетьмана П.Орлика через Дністер, полковник С.Самусь послав до нього своїх представників, а згодом приєднався до нього з усім складом полку під Білою Церквою⁷⁷. Невдалі штурми колись здобутої С.Самусем правобережної фортеці, яка тепер знову опинилася в руках поляків, спричинили відхід П.Орлика до Бендер. Полковник С.Самусь не захотів покидати України й у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від російських військ М.Голіцина, що діяли на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А.Сенявського. Під час тривалого й жорстокого бою вороги змогли оточити козацькі полки й полонити С.Самуся з сином, а також брата кошового отамана К.Гордієнка й майже всю старшину Богуславського та Корсунського полків⁷⁸. Очевидець свідчив, що, незважаючи на втрату керівництва, українці й далі мужньо оборонялися – зброю до рук брали навіть старі та діти⁷⁹. Після поразки військ полковника Самійла Самуся під Богуславом більшість населення козацьких полків Правобережної України (близько 200 тис. осіб) узимку 1712 р. під конвоєм російських солдатів було примусово переселено на Лівобережжя. Таким чином, протягом 1712–1714 рр. у результаті військових дій та дипломатичних заходів значна частина українських земель повернулася під владу Речі Посполитої.

⁷⁴ Труды Императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 гг.). – Т.3. – Санкт-Петербург, 1909. – С.26–27.

⁷⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.V. – Санкт-Петербург, 1907. – С.490–491.

⁷⁶ Там же. – С.216.

⁷⁷ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережжю... – С.48.

⁷⁸ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.54.

⁷⁹ Див.: Там же.

III

Незважаючи на поразку під Полтавою, шведський король Карл XII плевав надії щодо відновлення втрачених позицій і відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом із турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана Війська Запорозького П.Орлика⁸⁰, кримського хана Девлет-Гірея і польського воеводи Ю.Потоцького (представник «опозиційного» короля Речі Посполитої Ст.Лещинського), де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Правобережною Україною⁸¹.

У зв'язку з цим П.Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під шведську руку. По-друге, гетьман проводив переговори з ханом Девлет-Гіреем і вислав своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаера добилися від султана Агмеда III оголошення війни Росії⁸².

Дипломатичні заходи гетьмана втілилися в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті його попереднього проекту (поданому козацькими дипломатами 19 січня) йшлося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати

⁸⁰ Про біографію П.Орлика див. докладніше: Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т.92. – Л., 1908; Колесса Ф. Матеріали до історії козаччини з 1709–1721 рр., зібрані в Шведським державним архіві в Стокгольмі // Діло (Львів). – 1910. – Ч.33/40; Різницький В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. – К., 1918; Борщак І. «Orlikiana» (Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення) // Хліборобська Україна (Відень). – 1923. – Зб.VII/VIII; Його ж. Пилип Орлик і Франція. – Л., 1924; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938; Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – К., 1992; Ярова Г. Герб П.Орлика // Неопалима купина. – 1993. – №1; Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – К., 1997; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004; Боуа Д. «Щоденник» П.Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К., 2004; Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006; Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. – Л., 2008; Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). – К., 2008; Чухліб Т. Пилип Орлик. – К., 2008; Соболев В. Доба І.Мазепи в діаріусі Пилипа Орлика // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: Мат. міжнар. наук. конф. – К., 2008; Rawita-Gawroński F. Filip Orlik, nieuznany hetman Kozacki. – Lwów, 1900; Gierowski J-A. Orlik Filip // Polski Słownik Biograficzny. – Т.24. – Warszawa, 1979; Subtelny O. The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981; Häggman B. Den svenske befriaren av Ukraina – Ivan Mazepas, Filip Orliks och Kosta Nordjenkos hopp och förväntningar 1708–1718 // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1995; The Diariusz podrozne of Pylyp Orlyk // Harvard Library of Early Ukrainian Literature (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства). – Vol.V–VII. – Harvard, 1988–1990.

⁸¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.31.

⁸² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – Л., 1991. – С.322.

постійне заступництво його величності короля Швеції»⁸³. Таким чином, уперше гетьманський уряд у переговорах з іншою державою декларував визнання протекції Карла XII. Одночасно в одній із запропонованих статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний: «Хан і вся Кримська Держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України»⁸⁴. Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреєм, про протекцію над Україною шведського монарха не згадувалося, проте визнавалося, що «хай вона [Україна] – буде вільним народом»⁸⁵. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького в Правобережну Україну наприкінці січня. Детальний опис цієї військової операції подав у своїй праці Б. Крупницький⁸⁶.

Перед тим, як вирушити у похід, П. Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьманові спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «Підступні ворожі плани [Москви] сягають навіть далі, щоби козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель»⁸⁷. Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережжя з метою звільнення цієї території від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало 4 тис. запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько 2 тис. поляків С. Потоцького і понад 20 тис. буджацьких і білгородських татар, переправилася через Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася територія між Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Неприступною залишалася тільки Біла Церква, яка відігравала важливу роль у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом із татарами й оволоділи передмістям, але триденні бої результатів не дали. Не витримавши, татари покинули П. Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндруючи міста й села та захоплюючи ясир. Польські підрозділи вирушили на Волинь, а сам П. Орлик із запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та протекції шведського сюзерена під час першого етапу походу (лютий – квітень 1711 р.) П. Орликові

⁸³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.44–45; *Субтельний О. Мазепинці.* – К., 1994. – С.185–194.

⁸⁴ Цит. за: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.45.

⁸⁵ *Субтельний О. Мазепинці.* – С.189. Наприклад, у листі кримського салтана Магомет-Гірея («великих орд перекопських, кримських, ногайських, сина хана і князя ногаїв та буджаків») від 28 січня 1711 р. відзначалося, що «Військо Запорозьке і держава малоруська, вільна від давніх часів і нікому не підлегла [...] в ярмо московське віддана примусово» (див.: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.36–37).

⁸⁶ *Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик...* – С.36–53.

⁸⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.34–35.

вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це у листі від 3 травня, адресованому О.Меншикову, писав сам російський цар Петро I⁸⁸. Наступника І.Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали полковники: богуславський (Самійло Іванович (Самусь)), корсунський (Андрій Кандиба), уманський (Іван Попович), канівський (Данило Ситинський)⁸⁹. Цьому сприяли листи-універсали П.Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці⁹⁰. Універсали П.Орлика ходили по всьому Правобережжю, аж до земель Переяславського полку⁹¹. У зв'язку з цим, командувач російських військ в Україні князь Д.Голіцин неодноразово наказував білоцерківському полковникові А.Танському посилити оборону місцевості⁹².

Перебуваючи під враженням від успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, П.Орлик повідомляв королеві Карлу XII, що його військо зросло в'ятеро⁹³. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без сил союзників нараховували близько 3 тис. козаків, то на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15 тис. осіб. П.Орлик також намагався залучити на свій бік лівобережного гетьмана І.Скоропадського, звернувшись до нього з пропозицією об'єднати зусилля для возз'єднання України та звільнення від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, мали допомогти шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою»⁹⁴.

Після ознайомлення зі змістом листа П.Орлика до І.Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних бажань наступника І.Мазепи, а саме – використовувати протекцію Стокгольма й Стамбула лише як засіб досягнення удільності України. «Не йміть віри тим, – звертався П.Орлик до лівобережного гетьмана, – що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його величність король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чію васальну залежність»⁹⁵, – відзначалося в листі.

Проте І.Скоропадський не тільки не підтримав цих починань, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з П.Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті), проте по мірі продовження походу між ними почали виникати

⁸⁸ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.ХІ. – Вып.І. – Москва, 1964. – С.216.

⁸⁹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну... – С.48–49; Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.116.

⁹⁰ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.52.

⁹¹ Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. – Вып.12. – Санкт-Петербург, 1898. – С.225–227.

⁹² РГАДА. – Ф.124. – Оп.5. – Д.47. – Л.43–44, 51–52.

⁹³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.38.

⁹⁴ Сутельний О. Мазепинці. – С.56.

⁹⁵ Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.443.

суперечності. Якщо П.Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю.Потоцький бажав рухатися на захід – до Польщі. У зв'язку з цим гетьман апелював до короля Карла XII, оскаржуючи дії поляків⁹⁶. Іншою проблемою для українського гетьмана (з якою він так і не зміг упоратися) була поведінка татарських союзників, які на початку квітня після тривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про наближення російських військ почали залишати спільний табір і плондрувати навколишні міста й села, вибираючи звідти ясир.

П.Орлик намагався утримати Девлет-Гірея від таких дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору. Коли це не допомогло, він указав Девлет-Гіреєві на зобов'язання того перед Карлом XII про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак і це також не дало результату. Тож П.Орлик знову звернувся з протестом проти дій татар до свого протектора – короля Швеції. Одночасно він повідомляв про неправомірні дії кримських союзників турецькому султанові Агмедові III⁹⁷. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим відпустити всіх українських полонених⁹⁸.

Дії татар спричинили відхід від П.Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені захищати рідні оселі. А тому гетьман, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України⁹⁹. Король Карл XII намагався стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати П.Орлика й триматися до підходу турецької армії¹⁰⁰. 24 квітня король листом звернувся до гетьмана та київського воеводи Ю.Потоцького з вимогою не залишати Правобережну Україну, а П.Орлику, крім того, наказав стати під командування польського воєначальника¹⁰¹. Але це вже не врятувало ситуацію – саме в цей час війська П.Орлика та Ю.Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли наступникові І.Мазепи відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більше того, саме намагання П.Орлика в 1711 р. повернути під свою владу ці землі підштовхнули царя Петра I та лівобережного гетьмана І.Скоропадського протягом другої половини 1711–1712 рр. здійснити примусове переселення правобережної української

⁹⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.48.

⁹⁷ 4 серпня 1711 р. російський посол при дворі турецького султана П.Шафіров повідомляв до Москви, що, зі слів османського дипломата Маврокордато, «був він [Орлик] у візира і просив, щоб і про них, що прийшли під їхню протекцію, не забули. І він йому сказав, щоби він зі своїми людьми йшов жити до Криму» (див.: Письма и бумаги Петра Великого. – Т.ХІ. – Вып.2. – Москва, 1964. – С.376).

⁹⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.81.

⁹⁹ Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.185–186.

¹⁰⁰ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.53.

¹⁰¹ Там само. – С.54.

людності на Лівобережжя¹⁰². Як свідчив сам П.Орлик у листі від 10 березня 1712 р. до великого візира Османської імперії, російські війська перетворили Правобережну Україну на «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену»¹⁰³. Отже, справа об'єднання вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П.Орлика до пошуку нових союзників і продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер уже за безпосередньої участі іншого володаря – султана Османської імперії Агмеда III.

Ще влітку 1711 р. війська П.Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на річці Прут поблизу містечка Станілешти. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. Поразка Московської держави в Прутській кампанії 1711 р. зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. З огляду на це Петро I був змушений терміново евакуювати свої залоги з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, у результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Швеції, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П.Орлика. Водночас очевидці свідчили, що, дізнавшись про умови Прутського договору, П.Орлик мерщій виїхав із Бендер до Ясс умовляти великого візира Мегмета-Баталджі, щоби той просив султана не ратифікувати документ, адже він сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому гетьман вимагав, щоби царські війська не лише покинули українські землі, а також повернули законно обраному володарю (тобто, йому) забране «майно»¹⁰⁴. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «Щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну»¹⁰⁵.

У зв'язку з укладенням Прутського трактату та відмовою царя від Правобережної України на користь султана, наприкінці жовтня 1711 р. П.Орлик вислав до Стамбула делегацію з метою вплинути на процес ратифікації положень договору. Українське посольство очолював прилуцький полковник Д.Горленко, до нього також входили генеральний суддя К.Довгополий, генеральний писар І.Максимович, генеральний осавул Г.Герцик і кошовий отаман К.Гордієнко. У своїй інструкції П.Орлик наказував послам, щоби вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, котрий торкався України й був сформульований доволі неясно. Загалом генеральні старшини

¹⁰² Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну... – С.46. 31 липня 1711 р. цар Петро I наказував Б.Шереметеву «казаков, которые бунтовали (на Правобережжі – Т.Ч.), вывести за ту их вину к Москве ближе, а прочих за Днепр перевести. И которые города и места написаны в вечном мире (1686 р. – Т.Ч.) с поляки быть пустым, оныя все зжечь и разорить» (див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.ХІ. – Вып.2. – С.56, 382). 9 жовтня 1711 р. російський посол у Стамбулі П.Шафіров радив одному з командувачів російськими військами в Україні Б.Шереметеву: «Из Украины Заднепрской советую казаков перегнать и на ту сторону, и оставит оную полякам, чтоб Орлику в ней пристанища не было» (див.: Там же. – С.555; РГАДА. – Ф. «Кабинет Петра Великого». – Т.ІІ. – Кн.14. – Л.140, 151–153).

¹⁰³ Цит. за: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.59.

¹⁰⁴ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.446.

¹⁰⁵ Там само.

мали відстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирається вільними голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримське ханство не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) повинні бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо¹⁰⁶. Активна діяльність українців у Стамбулі та їх вплив на переговори султана з російським послом П.Шафіровим дуже непокоїла московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії й вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру»¹⁰⁷, – відзначав П.Шафіров у листі до царя.

Таким чином, українські посланці повинні були укласти договір із Портою про перехід України під руку гетьмана П.Орлика за султанської протекції. Водночас, делегація мала три варіанти інструкції: у першому наголошувалося на тому, що українці повинні залишатися під захистом Швеції; у другому – висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався, його тримав при собі член посольства, генеральний писар І.Максимович, який мав оголосити побажання П.Орлика лише за певних обставин¹⁰⁸. До речі, підтримка тісних відносин відразу з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель зовнішньої політики) поставила наступника І.Мазепи в незручне становище, адже султан вимагав особистої його присутності на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв йому їхати до столиці Порти. «Він (Карл XII – Т.Ч.) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам»¹⁰⁹, – згадував П.Орлик у 1719 р., під час еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: «Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу Батьківщину від московського ярма [...], вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна – Т.Ч.) має повернутися до свого давнього стану»¹¹⁰. Проте в листопаді 1711 р. українські переговорники прибули до Туреччини, де розпочали активні консультації щодо вироблення умов, на основі яких уряд П.Орлика мав володіти Україною.

Як твердить О.Пріцак, унаслідок діяльності українсько-турецької комісії було укладено два договори¹¹¹. Перший із них, оформлений між 25 і 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу «nisanfy», забезпечував П.Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра»¹¹². Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Право-, так і Лівобережна Україна. Однак спротив

¹⁰⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – С.326.

¹⁰⁷ Цит. за: Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.178–179.

¹⁰⁸ Допрос Григора Герцика // Киевская старина. – 1883. – Т.III. – С.601–610; *Субтельний О. Мазепинці*. – С.84.

¹⁰⁹ Цит. за: Єнсен А. Орлик у Швеції. – С.140, 209

¹¹⁰ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.30.

¹¹¹ *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С.307–320.

¹¹² Там само. – С.308–309; *Борицак І.* Гетьман П.Орлик і Франція // Записки НТШ. – Т.134/135. – Л., 1924. – С.133–134.

російських дипломатів на чолі з П.Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) й, найголовніше, виконання Петром I прутських домовленостей, змусили Агмеда III переглянути цей проект договору. Відтак, з'явився новий варіант – від 16 березня 1712 р., оформлений як султанська грамота «name». Тут уже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae»¹¹³. Його найголовнішим положенням було: «Ми (турецький султан – Т.Ч.) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цїсарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище іменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким [...] під нашою непереможною протекцією»¹¹⁴. Таким чином, спираючись на норми Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала правобережні землі України («Ucrainum ab hac parte Borysthents») у «повне володіння» П.Орлика, посилаючись при цьому на давню угоду султана Мегмеда IV з гетьманом Петром Дорошенком¹¹⁵. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Агмедові III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на чверть століття, яке було підписане у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Новоукладений мир між Росією та Османською імперією викликав бурхливий протест українського гетьмана. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись якнайґрунтовніше аргументувати свою позицію, посилаючись при цьому на історичне право обраних українцями правителів володіти всією країною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю війська й[ого] в[еличності] шведського короля і разом з й[ого] в[еличністю] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоби зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну»¹¹⁶. Окремо П.Орлик згадував про Київ, яким, згідно з турецько-російським договором, володіла Московська держава. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?»¹¹⁷ – наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

¹¹³ ВКСз. – Rkp. 498. – S.101; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып.2. – С.75–77; *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С.307–308.

¹¹⁴ Цит. за: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С.307.

¹¹⁵ О.Пріцак відзначав, що 16 березня 1712 р. турки вигодили новий текст договору для України. Віднайшовши оригінал угоди з П.Дорошенком, вони «в ім'я минулого» обмежили владу П.Орлика територією Правобережжя (див.: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С.313).

¹¹⁶ Цит. за: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С.57–60.

¹¹⁷ Там же. – С.57.

П.Орлик, як ніхто інший, розумів, що віддання йому, згідно з грамотою Агмеда III, Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо свідчили не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація, адже на цю частину України, окрім Москви, претендувала ще й Варшава. І, до того ж, не вирішувалася головна проблема українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 1660-х рр. – об'єднання України під єдиною булавою.

Задля виправдання перед шведським королем П.Орлик зробив спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України¹¹⁸. Також він намагався переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д.Горленком не дотрималося його настанов і не повинно було приймати привілей султана¹¹⁹. Після розмов зі шведським протектором П.Орлик вирішив звернутися до Порти із заявою, що не вступатиме на територію Правобережної України, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджує О.Субтельний, саме у цей час гетьман відмовився від надмірних зобов'язань перед турками, повернувшись до більш безпечної зверхності шведського монарха¹²⁰.

Польський дослідник Ю.Фельдман характеризував ситуацію, в яку потрапив П.Орлик, як дуже складну, адже виступати в похід на Правобережну Україну його примушував кримський хан. Водночас Карл XII застерігав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції. Згодом П.Орлик пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися зі сприятливої нагоди перемоги росіян біля Пруту й змусити їх покинути Україну, а, отже, султан порушив свої зобов'язання перед гетьманом. Натомість П.Орлик разом зі старшиною «заприсяглися не покидати заступництва й[ого] в[еличності] шведського короля, доки Україна не буде визволена» від російської присутності¹²¹. Ось як в одному з листів до Карла XII гетьман Війська Запорозького описував міжнародну ситуацію, в якій опинилася Україна під час Північної війни: «Уже в минулому моему посланні-проханні достатньо поінформував найяснішу вашу королівську величність щодо статусу всієї – Правобережної й Лівобережної – України, яка здавна належала до Речі Посполитої Польської, і як потім її незаконно захопили московити, а пізніше на підставі угод про вічний мир (1686 р. між Москвою та Польщею – Т.Ч.) за правління Іоанна III (Яна III Собеського – Т.Ч.), Правобережну Україну, знищену постійними війнами, повернули Речі Посполитій, а Лівобережну з Києвом утримали під своєю владою; яке право мала Порта Оттоманська на цю, Правобережну Україну, суміжну з її територіями, і як її за Карловицькими угодами назавжди закріпили за Річчю Посполитою, а пізніше московити, зворохобивши таємними інтригами козаків, підданих Речі Посполитої, до спротиву міжнародним угодам знову повернули її під

¹¹⁸ Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна (Відень). – 1922. – Ч.4. – С.366–367.

¹¹⁹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.80.

¹²⁰ Субтельний О. Мазепинці. – С.96.

¹²¹ Цит. за: Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709–1714 // Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. – Т.40. – Kraków, 1926. – S.86.

свою владу, і яким чином турки відвоювали її у московитів по Прут, і повернули Речі Посполитій на підставі Карловицьких угод»¹²².

Слід наголосити на тому, що при всій своїй «заангажованості» у турецькій протекції український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці (т.зв. «калабалик»). Хан Девлет-Ґірей направив до П.Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоби дізнатися, на чиєму він боці – короля чи султана з ханом? На таке питання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції¹²³. «Девлет-Ґірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я [...] не прийму заступництва турків»¹²⁴, – писав згодом П.Орлик у своєму щоденнику. На чолі кількох десятків козаків гетьман, як вірний васал свого сюзерена, бився разом із трьома сотнями ґвардійців Карла XII проти 20 тис. татар і 6 тис. турків у варницькому таборі 11–12 лютого 1713 р.

Після насильної депортації короля з території Османської імперії П.Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений із багатьох причин. У листі до шведського радника Міллерна він писав: «Було б мило Богові й відповідало б сподіванням [...], якби священна королівська величність уклали мир із московитом, з'єднавши з ним своє військо, і вдарили проти ворога імені християнського (Османської Порти – *Т.Ч.*)»¹²⁵. Оскільки гетьман втратив надію відвоювати в росіян Україну за допомогою шведського короля, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. П.Орлик закликав Карла XII укласти договір із польським королем: «Якщо його величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною»¹²⁶. Утім, незважаючи на невигідні умови султанської привілею й турецько-російських домовленостей, П.Орлик почав виконувати їх умови й у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, вислав на Правобережжя підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д.Горленка. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М.Любомирським. Однак згодом їм усе ж таки вдалося оволодіти значною частиною Правобережної України, де вони й перебували з лютого по листопад 1713 р. І хоча Карл XII вже був далеко від України, П.Орлик у своїх листах до королівської канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається

¹²² Цит. за: *The Diariusz podrozne of Pylyp Orlyk* // *Harvard Library of Early Ukrainian Literature* (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства). – Vol.VI. – Harvard, 1989. – P.213–214.

¹²³ *Єнсен А.* Орлик у Швеції. – С.160.

¹²⁴ Цит. за: *Субтельний О.* Мазепинці. – С.98.

¹²⁵ *Єнсен А.* Орлик у Швеції. – С.95.

¹²⁶ Матеріали з Стокгольмського державного архіву // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С.212.

процес утвердження його влади «на правому березі» Дніпра¹²⁷. Проте, і ця акція гетьмана закінчилася невдачею. Причиною поразки була не лише військова неспроможність П.Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тис. українських козаків, 12 тис. турок і 30 тис. татар)¹²⁸, а й міжнародна ситуація.

Поступово гетьман П.Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на османську підтримку. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював із турками й татарами, визнаючи їх зверхність, але не пориваючи зі шведським королем. Але як тільки така можливість була втрачена, він звернувся по допомогу до польського короля Августа II Сильного – П.Орлик прагнув добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Розглядався й проект примирення з московським царем Петром I. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір із Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя.

З огляду на міжнародну ситуацію та втрату підтримки турецького султана, а також несподіваний від'їзд Карла XII із Бендер до Стокгольма гетьман П.Орлик та генеральна старшина у червні 1714 р. змушені були податися до Швеції. Період перебування й діяльності гетьманського уряду у цій країні протягом 1714–1720 рр. добре описаний у спеціальних працях¹²⁹.

У 1714 р. основний театр бойових дій Північної війни знову перемістився в Прибалтику. У цей час український еміграційний уряд на чолі з П.Орликом робив усе можливе для допомоги шведам у боротьбі з росіянами. Гетьман Війська Запорозького розгорнув бурхливу дипломатичну діяльність у напрямку відновлення південного фронту та залучення до нього Кримського ханства й Запорозької Січі. Це робилося заради відновлення інтересу Швеції та її союзників до «української справи». Проте активний наступ військ московського царя Петра I на позиції шведів у Північній Європі, невтішні військово-політичні результати полтавсько-бендерського періоду війни, а також внутріполітична ситуація у країні не сприяли поверненню дипломатії короля Карла XII до проблем міжнародного статусу України.

¹²⁷ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. – Ч.3. – Москва, 1778–1779. – С.224, 228, 239, 252; Материалы для отечественной истории. – Т.2. – К., 1885. – С.52.

¹²⁸ РГАДА. – Ф.79. – Оп.1. – Д.5. – Л.44; Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.143.

¹²⁹ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С.139–210; Субтельний О. Мазепинці. – С.108–111; Häggman B. Den svenske befriaren av Ukraina... – Р.7–20. Під час перебування у шведському місті Крістіанстад П.Орлик неодноразово звертався до Карла XII, членів його уряду та королівської ради Швеції з проханням про матеріальну підтримку (див.: Riksarkivet (Stockholm). – Cosacisa. – II. – Р.101–102, 277, 283; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.135). Відомий також лист дружини гетьмана – Ганни Орлик (Герцик) – до шведської королеви Ульріки Елеонори про допомогу (Riksarkivet. – Cosacisa. – II. – Р.258–259).

Незважаючи на загибель свого протектора Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредеріксгалль у 1718 р., сподівання П.Орлика та решти мазепинців на перемогу Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I і курфюрстом Саксонії та, одночасно, королем Речі Посполитої Августом II Сильним Віденського миру. Найважливішим у цьому союзі було те, що польський король, який перед тим був найбільш сильним і вірним союзником царя Петра I, мав перейти на бік прошведськи налаштованих країн.

З огляду на зміни у міжнародній ситуації та чутки про відновлення активних бойових дій тепер уже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії гетьман П.Орлик вислав своїх представників до кошового отамана Запорозької Січі І.Мочульського¹³⁰ та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати шведів та їхніх нових і старих союзників у війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з П.Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на східному фронті Північної війни¹³¹.

Уряд П.Орлика розпочав активне дипломатичне листування з королем Речі Посполитої Августом II Сильним та його урядовцями. Зокрема, у своїх посланнях наступник І.Мазепи наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Варшаві у разі її виступу проти Москви. Окрім того, український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханством, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й таким чином створити «мусульманський пояс» війни з Петром I. Така пропозиція була частиною ширшого (й значною мірою авантюрного) плану еміграційного гетьманського уряду щодо великого наступу на Росію, в якому були такі пункти: 1) турки наступають на Москву з району Кавказу; 2) під час цього походу до османської армії приєднуються волзькі татари; 3) військо П.Орлика та Запорозької Січі з'єднується з Буджацькою ордою і вступає в Україну з півдня; 4) із заходу на позиції росіян наступатимуть війська Австрійської імперії та Речі Посполитої; 5) шведи відновлюють активні дії у Північній Європі, зокрема в Прибалтиці¹³².

Аби переконати нового шведського короля Фредрика I у перспективах реалізації такого грандіозного міжнародного плану, гетьман П.Орлик разом з оточенням у жовтні 1720 р. виїхав зі Швеції у напрямку Польщі та вислав своїх представників до Запорозької Січі. Результатом заходів українського еміграційного уряду стала згода запорозьких отаманів І.Малашевича та

¹³⁰ Відповідь кошового отамана Запорозької Січі І.Мочульського зі згодою підтримати П.Орлика у боротьбі проти «московського ярма» була датована 20 грудня 1719 р. (див.: Riksarkivet. – Cosasica. – І; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.139; *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. – 1930. – Т.3. – С.53–55).

¹³¹ Про це докладніше див.: *Субтельний О.* Мазепинці. – С.109–110.

¹³² *Субтельний О.* Мазепинці. – С.110.

В.Єрофеевича¹³³ підтримати цей проект. Однак з огляду на нові перемоги царя Петра I та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир із Росією варшавський, стамбульський та стокгольмський двори відхилили амбіційні пропозиції П.Орлика. Утім, король Швеції все ж таки надав гетьманові рекомендаційні листи до австрійського імператора, польського короля, турецького султана й кримського хана¹³⁴.

Відомо, що під час поїздки зі Швеції до Польщі український гетьман обговорював деталі свого військового плану з першим міністром Ганноверського курфюрства бароном А. фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемінгом. Зрозумівши, що Північна війна йде до завершення, а колишні вороги Петра I прагнуть укласти з ним мир, П.Орлик звернувся до російського царя з пропозицією про визнання його влади в обмін на дозвіл повернутися йому та старшині у свої колишні маєтності в Україні. Проте, не отримавши гарантій від Петербурга, гетьман перебрався на територію Османської імперії під захист султана, де налагодив відносини з турецькими урядовцями, зокрема впливовим силістрійським бейлербеєм Абді-пашою¹³⁵.

Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В.Конопчинський писав, що гетьман П.Орлик і його оточення мали за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції у відриві від Польщі і Москви»¹³⁶. Своєю чергою російський дослідник В.Артамонов відзначав, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції та користувалася захистом, союзом і військовою допомогою Османської імперії й Криму, мали охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також усю Правобережну Україну з традиційним кордоном по річці Случ. Окрім того, українському гетьманові мали підпорядковуватися донці-некрасівці й землі Війська Донського¹³⁷.

Отже, гетьман П.Орлик продовжив курс свого попередника – І.Мазепи – на впровадження ідеї «удільності» України за шведської протекції. І хоча внаслідок постійних бойових дій реалізація «Пактів і конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» (1710 р.) була неможливою, протягом 1711–1713 рр. окремі положення запроваджувалися на теренах Правобережжя. Після 1714 р. еміграційний український уряд дипломатичним шляхом намагався добитися поширення своєї влади на всю територію України. Навіть після підписання у 1721 р. російсько-шведського Ніштадтського миру, який завершив довголітню Північну війну, гетьман Війська Запорозького П.Орлик та його сподвижники не припиняли активних дипломатичних дій у напрямку відновлення попереднього політичного статусу та впровадження у політичну практику ранньомодерного конституційного акту від 1710 р.

¹³³ Листи кошових отаманів І.Малашевича та В.Єрофеевича до шведської королеви Ульріки Елеонори від 8 травня 1720 р. й короля Фредрика I від 20 серпня 1721р. див.: Riksarkivet. – Cosacica. – I; *Молчановский Н.* Три письма кошевых атаманов к шведским королям // Киевская старина. – 1899. – №1. – С.144–145.

¹³⁴ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч.2. – С.302.

¹³⁵ Написаний із Хотина лист силістрійського паші Абді до П.Орлика датується 19 вересня 1721 р. (див.: Riksarkivet. – Cosacica. – I; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.138).

¹³⁶ *Копорczyński W.* Polska a Turcja. 1683–1792. – Warszawa, 1936. – S.63.

¹³⁷ *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской... – С.51.

Протягом 1726–1733 рр. гетьман підтримував активні стосунки з Ст. Лещинським, який подав політичний меморіал французькому королеві Людовікові XV про підтримку прагнень орликівців підняти «революцію в Україні»¹³⁸. Один з останніх листів П.Орлика (від 30 травня 1741 р. з Бухареста) був адресований уряду шведського монарха Фредрика I. У ньому гетьман Війська Запорозького через державного секретаря Швеції барона Д. фон Гешкена просив північного монарха поновити привілей його попередника, короля Карла XII, що був «поширений в Україні для підняття духу пригнобленого народу»¹³⁹.

Отже, з огляду на військово-політичний союз між Москвою та варшавським двором Августа II Сильного проти Швеції на першому етапі Північної війни почали справджуватися довголітні сподівання козацької еліти щодо об'єднання двох частин України під однією владою – з весни 1704 р. й до осені 1708 р. за домовленістю між царем Петром I та королем Августом II Сильним гетьман І.Мазепа тримав на Правобережжі України багатотисячний військовий контингент для допомоги польському королеві у війні зі шведами. У зв'язку з цим тут почав відновлюватися традиційний полково-сотенний устрій. Перед тим козацькі війська з Лівобережної, Правобережної та Запорозької України брали активну участь у війні свого сюзерена проти шведів на теренах Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Росії, Польщі та Німеччини.

Переконливі перемоги шведського короля Карла XII, складення Августом II Сильним своїх повноважень на користь шведського ставленика Ст.Лещинського, прагматична централізаторська політика Петра I щодо України, виснаження матеріальних і людських ресурсів Війська Запорозького, а, найголовніше, вступ шведської армії на північні українські землі поряд з іншими причинами змусили уряд гетьмана І.Мазепи у жовтні 1708 р. відмовитися від зверхності московського царя й перейти на бік його ворога. Однак перемога російських військ поблизу Полтави у червні 1709 р., яка стала переломною у ході Північної війни, перекреслила не лише протекторат Швеції над козацькою Україною, але й над Річчю Посполитою. Подальша участь гетьманського уряду І.Мазепи, а потім П.Орлика у військових подіях та дипломатичних переговорах європейських та азійських монархій була тісно пов'язана з планами Карла XII.

У результаті подій Північної війни та міжнародних угод 1711–1714 рр. на території Правобережної України були знищені інститути гетьманату, а сама ця територія остаточно перейшла під владу Речі Посполитої. По суті, російський цар Петро I і турецький султан Агмед III «подарували» більшу частину України польському королеві Августу II Сильному в обмін на невтручання Польщі та її впливових європейських союзників у військове й

¹³⁸ Rostworowski E. O Polska Koronę. Polityka Francji w latach 1725–1733. – S.248.

¹³⁹ Riksarkivet. – Cosacica. – II. – P.155–161; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.142.

дипломатичне протистояння між Москвою і Стамбулом за Молдавію, Причорномор'я та Приазов'я. Позиція козацького уряду Правобережної України на чолі з наказним гетьманом С. Самусем та полковником С. Палієм в умовах шведсько-польських воєнних дій на початку XVIII ст. полягала в намаганні витіснити владні структури Речі Посполитої з Правобережжя та в об'єднанні з Лівобережною Україною під єдиною гетьманською владою і протекторатом московського царя. У зв'язку з ігноруванням Петром I таких політичних ініціатив правобережного козацтва воно почало підтримувати гетьмана П. Орлика, який визнавав шведську протекцію.

З огляду на поразку російських військ у Прутській кампанії 1711 р., військову підтримку Швеції, Османської імперії, Кримського ханства та прошведської шляхти Речі Посполитої П. Орлик в умовах Північної війни 1700–1721 рр. здійснював неодноразові спроби відвоювати територію козацької України у короля Августа II Сильного та царя Петра I. Це робилося за допомогою військових походів та активного залучення міжнародної дипломатії, що, однак, завершилося поразкою планів еміграційного українського уряду. 22 квітня 1714 р. Османська імперія уклала «остаточні» умови з Річчю Посполитою, згідно з якими Правобережна Україна відходила до володінь польського короля, а Лівобережжя залишалося під владою московського царя. Як відомо, перед тим Москва також відмовилася від правобережних українських земель на користь Корони Польської. Зважаючи на турецько-польські, російсько-турецькі та російсько-польські домовленості гетьман Війська Запорозького П. Орлик змушений був вивести свої війська з Правобережжя, яке від часів правління Б. Хмельницького становило осердя козацької держави. До початку 1740-х рр. П. Орлик та його соратники за допомогою різноманітних дипломатичних комбінацій та воєнно-політичних проектів намагалися поновити свою владу над Україною.

The article disclose the international-political status of Right-bank Ukraine in connection with diplomacy and hostilities of Muscovy, the Swedish Kingdom, Rzeczpospolita and the Ottoman Empire at the beginning of XVIII century. In exchange for non-intervention of Poland and its influential European allies in confrontation between Russia and Turkey for Moldova, Black Sea and Azov Sea Areas, tsar Peter I and sultan Ahmed III gave the most part of Ukraine under the reign of the Polish king August II Strong. The Cossacks of Right-bank Ukraine put up an armed resistance to plans of international diplomacy and aspired to reunification with Left-bank Ukraine. Special attention is paid to the politics of hetman's Pylyp Orlyk government concerning Right-bank Ukraine.

